

ՆՈՐԻՅ ԵՎԵՂԵՑԱԿԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐԻ ՇՈՒՐՁ

Հայ եկեղեցու առաքելականությունը հարցի շուրջ գրած մեր այս էջերը սուղում ենք փակել Մողաբիա Օրմանեան Պատրիարքի հետեւալ տողերով, որոնք այսօր էլ չեն կորցրել իրենց այժմէական նութիւնը և արտացոլում են պատմական ճշմարտութիւնը. «Բաւական ըլլալ գիտնալ, թէ Հայոց եկեղեցւոյ ուղղակի առաքելական ծագումը ստոյգ և անհրաքելի եղելութիւն մը պէտք է նկատուի եկեղեցական պատմութեան մէջ, յար և նման ուրիշ առաքելական եկեղեցիներու ծագումին, եթէ երբեք այն աւանդական և պատմական աղբիւրները՝ որ այս եղելութիւնը կը հաստատեն, քննադատական

գիտողութեանց կրնան առիթ ընծայել, դիտել կու տանք, որ Հայ եկեղեցւոյ աւանդութեանց գէժ յարուցուելիք քննադատութիւնները աւելի զօրաւոր չեն քան այն քննադատութիւնները, որոնք յարուցուած են այն եկեղեցիներուն ծագումին մասին, որոնք ընդհանրապէս իրրեւ առաքելական ճանչցուած են»¹,

կան սրբութիւններ, որոնք ամբողջ ժողովրդին են պատկանում և նման սրբութիւնները չպէտք է մտքի մարդունը ների և նթարկուեն և ջուրը պղտորելու նպատակ հետապնդեն, որովհետեւ այժմ

¹ Մ. Օրմանեան, «Հայոց եկեղեցին», էջ 21:

10. Հ. ՎԱՐԴԱՆ ՄԵԼԳԻՍԵՂԵԱՆՆԻՆ

24/7. [1899]՝. Բերլին.

Մեծարգոյ Հայր,
Վարդան Մելքիսեղէկեան*,
Ուրախութեամբ ստացալ Ձեր պատուական գրութիւնը եւ «Բարբառախօսութիւնը»¹:
Խնդրեմ յայտնեցէ՛ք իմ սիրելի բարեկամին՝ Հայր Գ. Մէնէվիշեանին իմ խորին շնորհակալութիւնս եւ յարգանքօր ողջունեցէ՛ք նորան: Շատ ուրախացուց այդ փառաւոր նուէրը: Ցանկում եմ նորան քաջողջութիւն եւ յաջողութիւն իւր գործոց համար: Պատուական Հայր Վարդան, Ձեզ փորձիկ նեղութիւն պէտք է տամ. «Շարական» բառն ինչպէ՞ս է ստուգաբանած Հայկազեան բառարանը². երկտողիւ յուսամ ստանալ: Նախապէս շնորհակալութիւնս յայտնելով մնամ

Ձեր խ. ծառայ
Կոմիտաս վարդապետ.

¹ Տարեթիւր եղբակացնում ենք հասցէատիրոջ Գրեցի սւգածը՝ Մայիս 10ին 99: Նշումից՝ նամակի սկզբում:

² Հ. Վարդան Մելքիսեղէկեան, Վիեննայի Միաբարեան, ունի յոգսածներ Վանդէս Ամսթարայում:

³ Լ. Մսերեանց, Հայերէն Բարբառախօսութիւն, որ Թարգմանաբար լոյս է տեսել Հանդէս Ամսթարայում, 1899 (ՓԲ), էջ 306 և շար., Թարգմ.՝ Հ. Գարբիէլ Մէնէվիշեան: Կոմիտաս վարդապետը հաւանաբար վերանայել է Թարգմանութիւնը (տե՛ս Նախաղոջ նամակի ծանօթութիւնը). բնագիրը չուսերէն է:

⁴ Նոր Բաղդիբ Հայկազեան Լեզուի, Վենետիկ, 1836-1837, երկհատոր: Շարական լեզուք երբօ յիբ, յիբա, արաբ. յիվիլ, պարսկ. սիւրուս, ռամկ. արգի: Երբ, և երբարան, ընդունաբան ևս կեղեցական երգաց:

այն ժամանակները չեն, որ ջուրը պղծատրեխով հնարաւոր լինի արդիւնքի հասնել, անհրաժեշտ էր, ինչպէս մեր այս սեռուժնաւորութեան առաջին էջում ասացինք, Եկեղեցիների միութեան նոր շարժում է սկսուել, ժամանակն է, որ եկեղեցական գործիչներն ու առաջնորդները ձեռնարկեն միջնադարեան նեղ-մտութեան ու անհանգուժողականութեան անխմտ կապիւններից, և ճշմարտութեան ու պատմական փաստերին ծառենան քրիստոնէական սիրոյ, ժողովուրդների ու եկեղեցիների եղբայրութեան ու միասնութեան սկզբունքներից, և ի վերջոյ, ինչ է նշանակում Առաքելական եկեղեցին, այսինքն մի եկեղեցի, որը հիմնուել է առաքելների կողմից, և որը ձգտում է տարածել Քրիստոսի վարդապետութիւնը և այդ կրօնի տարածումով հասնել մարդկութեան համար ընդունելի արդար ու բարի կարգերի հաստատման:

Միթէ՞ Հայ եկեղեցին ևս, գործը շարունակ, այդ նպատակին չի ձգտել, և չի պայտարել, և իր բոլոր կարողութիւնները ի սպաս չի դրել Քրիստոսի խոտաքանդ սիրոյ ու արդարութեան կարգերին, միթէ՞ ամենից առաւել և ամենից շատ, մեր ժողովուրդը չէ, որ կարիքն է զգացել նման արդարութեան ու ազատութեան:

Թաղես և Բաթթոյիմէս առաքելներն և նրանց յաջորդած աշակերտների ծաւալած անձնազոհ գործունէութեան շնորհիւ արեւելեան բոլոր այս երկրներում Քրիստոնէական եկեղեցին ոչ միայն պահպանել էր իր գոյութիւնը, այլև տարածուել, աճել ու բազմացել էր: Ասորական աղբիւրներից՝ Մշիխա Անիայի Աղեիարեանի եկեղեցու Պատմութիւնը զբոլորում տեղեկութիւնների կան այդ մասին: Յամենայն դէպս նա նկարագրում է թէ ինչպէս Սասանեանները 224 թ. երբ ապաւնցին Պարսկեաների գերիշխանութիւնը և երկրի ղեկը վերցրին իրենց ձեռքը, այդ տարիներին արդէն ամբողջ Պարսկաստանում և հարեան ձորերներում ու քաղաքներում քսանից աւել եպիսկոպոսական տիտղոսներ կային: Նա ոչ միայն մէկ-մէկ թուարկում է այդ տիտղոսները, այլև պատմում թէ ինչպէս շէրը Պարս

սիկները Արեւելքի աէր դարձան, Քրիստոնէաները մի քիչ վախեցան, որ իրենց սուր դանակներով կը մորթեն, որովհետեւ Արեւելքի բոլոր թագաւորներին յաղթեալով, փոխարէնը (Պարսկները) իրենց ենթակայ կառավարիչներ ու մարզպաններ էին նշանակել⁹⁰:

Այդ ցուցակում յիշատակում է նոյն իսկ հայկական Արզն դաւաճը, իսկ Մըծքինի մասին խօսւում է այնպէս որ այնպեղ կար քրիստոնէական համայնք, բայց դեռ հեթանոսների վախից եպիսկոպոս չուէին⁹¹:

Հայաստանը ճիշդ է այդ դարաշրջանում Սասանեան տիրապետութեան մէջ չէր մտնում, բայց և բազում հարցերում նրանից կախման մէջ էր և ի վերջոյ, 252/3 թուից սկսեալ գրաւուեց Շապուհ Ա. ի կողմից, և Հայոց Տրդատ Բ. թագաւորը ստիպուած լքեց իր երկիրը ու ապաստան գտաւ Հռոմայիցիների մօտ: Սակայն նրա որդիները մնացին Հայաստանում և հնազանդուեցին Սասանեան Պարսկաստանին:

Յամենայն դէպս, Սասանեանները երկրի ղեկը իրենց ձեռքը վերցնելուց յետոյ իշխանութեան խիստ կենտրոնացման քաղաքականութիւն որդեգրեցին և իրենց ազդեցութեան ներքոյ եղող թագաւորութիւնները վերացրին և փոխարէնը կառավարիչներ նշանակեցին, որոնք իրենց ենթակայ երկրները ղեկավարում էին արաքսեանից տացուած հրահանգների համաձայն: Այս միջոցառումը տարբեր շերտաններում դժգոհութիւն առաջացրեց, բայց միևնոյն ժամանակ այն բարձրացրեց արքայի հեղինակութիւնն ու երկրի հզօրութիւնը: Սասանեան արքանց արաքսեաները շատ լաւ հասկացան նաև, որ նման կենտրոնական իշխանութիւնն ու ազդմական հզօրութիւնը և պետական կառուցուածքը մի կուտ ու միասնական ուժի ներքոյ համախմբելու ու այն մշտական և յարատեւ դարձնելու միջոցը, Արաղաշտական կրօնի դերի մարդցունէն է և այն պետական առանձնաշնորհութիւններով օժտելու ու պետութեան անմիջա

⁹⁰ Հ. Միլլեն, Ասորական Աղբիւրներ, Երևան, 1976, էջ 33-34:

⁹¹ Գ. Մանուկեան, Երկեր, Բ., էջ 38:

կան շահերի հետ կապելու մեջ էլ և այդ նպատակով էլ դեռ Սասանեան հարստութեան հիմնադիր՝ Արտաշէր Ա. արքայի օրոք գործնական քայլերի դիմեցին և քրմական դասին վստահեցին զաղափորախօսութեան ասպարէզում տարուելիք աշխատանքները³²։ Այս առնակէտից շատ հետաքրքրական է Սասանեան կայսրութեան հիմնադրի խրատը իր որդուն։ Նա խրատում էր նրան ասելով, որ քաջ իմացիք, ճշմարտ և զոհարար իրարից անբաժանելի են³³։ Այսինքն արքան իր որդուն յորդորում և հասկացնում էր, որ զահն ամուր պահելու գաղտնիքը կրօնը դահին յենարան դարձնելն է։ Նրան յաջորդող Սասանեան արքաները հաւատարիմ մնացին այդ պատգամին և նոյն իսկ իրենց պետական գաղտնասնադրքի հիմնական աղբիւր դարձրին Աւեստան և Զանդը³⁴։

Այսպէս ուրիմն 224 թ. Պարսկաստանում իշխանութեան փոփոխութիւնը զուտ քաղաքական իմաստ ունեցում, այլ իր հետ բերեց նաև նոր սգի ու կառավարման նոր սկզբունքներ։ Այս նոր սգու ու սկզբունքներին հետեւելով Սասանեանները կարողացան ոչ միայն քաղաքականապէս թուլացած ու անսկսապէս քայքայուած իրենց երկիրը սափ կանգնեցնել, այլ նաև նորանոր նուաճումներով ամուր մի կայսրութիւն ստեղծել։ Այդ գործում իրենց մասնակցութեան կարևոր բաժինը բերեցին Զրադաշտական մոզպեաներն ու նրանց գործակիցները, որոնք պարսիկ արքաների ցուցարարած նման վստահութեան համար վարձատրուող եղան և իրենց կարելին արեցին Սասանեան արքունիքի ու պետութեան շահերը ամուր հիմքերի վրայ դնելու համար³⁵։

Սասանեան արքաները սակայն, առաջին իսկ օրից շատ լուս հասկացան, որ

քաղաքական ու գաղափարական այս միջոցառումները արդիւնք չեն տայ և հնարաւոր չէ լինի պետութեան ու բանակի հզօրութիւնը պահպանել, եթէ այն հիմնւած չլինի երկրի կազմակերպւած աշխատեցութեան վրայ, մինչդեռ ներքին երկպառակութիւններից ու երկարատև պատերազմներից ոչ միայն անսկսութիւնը քայքայուել ու տղէտուլի վիճակի էր հասել, այլ նաև աւերուել էին քաղաքները, կանգ էին առել առևտուրն ու արհեստները, և միջազգային առևտրական քառաւանները, որոնք մեծ եկամուտներ էին ապահովում արքունի դանձարանին, ճանապարհների անապահովութեան պատճառով, նրանց երթևեկը դադարել էր։ Դրա համար էլ նրանք մեծ կարևորութիւն տուցին քաղաքների շինութեան ու վերակառուցման, արհեստների, առևտրի զարգացման և ընդհանրապէս երկրի անսկսութեան վերականգնմանը։ Այդ նպատակով, նուաճուած երկրներից ներսն քաղաքապետար գերիններ տեղափոխեցին իրենց երկիրը և նրանց միջնցով փորձեցին վերաշինել աւերուած քաղաքները, նորերը կառուցեցին ու աշխուժացրին առևտուրը։ Տեղահան արուած քաղաքապետ գերինների մեջ թէև կային հեռանք ու այլ ժողովուրդների ներկայացուցիչներ, բայց դրանք հիմնականում քրիստոնէութիւն ընդունած ասորիներ էին, որոնք չնայած գաղթի պատճառած ծանր վշտերին ու անհամար չարչարանքներին, կարճ ժամանակամիջոցում ոչ միայն յարմարուեցին աեղական պայմաններին, այլ նաև իրենց ձեռներէցութեամբ, հաւատարմութեամբ ու քաղաքապետի գործունէութեամբ շինեցին ու վերաշինեցին քաղաքները, աշխուժացրին առևտուրը, զարկ տուցին արհեստների զարգացման ու շահեցին արքունիքի վստահութիւնը և այդ ասպարէզում հեռզինաէ ախրացան շատ պատասխանատու պաշտօններ³⁶։

Արտաշէր Ա. ի և նրան յաջորդած Շապուհ Ա. ի թագաւարութեան տարիներ

³² A. Christensen, «L'Iran sous les Sassanides», Copenhagen, 1944, p. 97.

³³ F. Jackson, «The History of the Christian Church», Cambridge, 1940, p. 548.

³⁴ A. Christensen, «L'Iran...», p. 56.

³⁵ J. Labourt, «Le Christianisme dans l'Empire Perse, sous la Dynastie Sassanide» (224 - 632), Paris, 1904, p. 5.

³⁶ J. B. Chabot, «Syn. Orient.», Paris, 1902, p. 329; Nurgrebecka, Russian Volume, 1956, p. 141.

րին, քրիստոնէական դոմինանտներին տեղափոխումն ու վերադարձնումը Պարսկաստանում աշխուժացրեց ու նոր ուժին տուեց մինչ այդ տանեղ եղած քրիստոնէական համայնքներին ու եկեղեցիներին, և նրանք օգտուելով առիթից և իրենց նկատմամբ եղած բարեհաջակ մշակութային քաղաքականությանը, լայն թափ տուեցին իրենց գործունէութեան, հիմնեցին եպիսկոպոսական նոր աթոռներ ու բացեցին նոր դպրոցներ⁹⁷:

Սասանեան աքաղաղները նկատի առնելով քրիստոնէական ասորիների, հայերի և ապա հրեաների ու այլ յարանուանութիւնների ունեցած դերը, նրանք կրօնական այլ համայնքներին որոշ արածուհիութիւններ շնորհեցին և թոյլատրեցին համայնքի կրօնապետներին, որ իրենք հաւաքեն իրենց գաղութներէից գանձեր ու հարկերը և իրենք էլ համայնքի ներսում ծագած վէճերն ու հարցերը կարգաւորելու ու դատելու իրաւունք ունենան⁹⁸:

Ինչպէս տեսանք, մինչ Սասանեանների իշխանութեան զուտ անցնելը, Ադգա և Ադգա առաքելների գործը շարունակուել էր և Արեւելքի այս երկրներում հիմնուել էին քսանից աւելի եպիսկոպոսական աթոռներ: Քրիստոնէական այս համայնքների միջև կապը շարունակուել է նաև այս ժամանակաշրջանում: Ադգա առաքելի գործը շարունակողներից Մար Մարի, որը գործել է պարթևների վերջին թագաւոր Արտաւան Ե.ի ժամանակ (Մ. Դարի առաջին երկու տասնամակներին), նրա վարքում նկարագրուած է, թէ ինչպէս նա քարոզել ու ճանապարհորդել է և եղել ինչպէս Պարսկաստանի, այնպէս էլ Հայաստանի տարբեր գաւառներում ու քաղաքներում: Վարքի իմաստով ենք, որ Մար Մարին ծագումով Արեւելոյից էր և այնտեղ էլ մեծացել ու քրիստոնէութիւն էր ընդուն-

նել: Հետագայում նա քարոզչական նպատակներով ու հովուական այցելութեամբ ճանապարհորդել էր և գնացել՝ Աթուր, Նինուէ, Դասին ու Հայաստան⁹⁹, Հայաստանից նորից վերադարձել էր Արեւել և այս անգամ միկնել նախ Բէյթ Գարամ և ապա Տիգրան-Սիւլեկիտ և այնտեղ հիմնել Բար Գօքէյի եկեղեցին¹⁰⁰, որը հետագայում դարձաւ ասորիների (Յ. Դարում՝ Նեստորականների) կաթողիկոսանիստ եկեղեցին:

Մեզ համար կարեւորը այստեղ այն է, որ ասորական վաղ շրջանի այս աղբյուրներում վկայութիւն կայ այն մասին, որ Հայաստանում Թադէոս և Բարթողիմէոս առաքելներից յետոյ, քրիստոնէական համայնքները շարունակել են ոչ միայն իրենց գործունէութիւնը, այլև սերտ կապեր պահպանել են Արեւելեան միւս եկեղեցիների հետ: Հասկանալի է, որ նման յարաբերութիւնները հնարաւոր էին միայն Արեւելեան եկեղեցիների հետ պահպանել, որովհետեւ նման կապեր Հռոմէական կայսրութեան մէջ եղած քրիստոնէական օլտիաների կամ կենտրոնների հետ անպայման կասկածներ կ'առաջացնէր և քրիստոնէայ գործ իշխերը կ'ըմբռնուէին լրացուցական մէջ: Եւ որովհետեւ եղեսպան և ընդհանրապէս Եղեսպայի կամ Օսրոյենի թագաւորութիւնը 216 թ. հարակալլա կայսեր կողմից վերջնականապէս վերացուել էր և այն միացուել էր կայսրութեան և դարձել կայսրութեան արեւելեան նահանգներից մէկը, աւստի արեւելեան քրիստոնէական համայնքների կեանքում կապը այս անգամ իրականացում էր առաջին իսկ դարից քրիստոնէական կարեւոր կենտրոններից մէկը դարձած՝ Ադիսաբնի մայրաքաղաք՝ Արեւելոյի միջոցով: Նման առաքելութիւնը հնարաւոր էր, որովհետեւ Արեւելեան շարունակում էր մնալ Սասանեան տիրութեան կողմում: Այն ենթադրութիւնները, որ Անտիոքի եպիսկոպոսական աթոռն էր յանձն առնել նման առաքելութիւնը արեւելեան այս երկրներում ճիշդ չէ, որովհետեւ այն ևս

⁹⁷ J. Labourt, «Le Christianisme», p. 288.

⁹⁸ E. Herzfeld, «Paikuli, Monument and Inscription of the Early History of the Sassanian Empire», Berlin, 1924, p. 27: E. Honigsmann et A. Maricq, «Recherches sur les Gestae Divi Saporis», Bruxelles, 1953, p. 269.

⁹⁹ Bedjan, «Acta Mart. et Sanct.», t. I, p. 89.

¹⁰⁰ Նայն անդում:

գտնուում էր կոյսրութեան մէջ և կարելի չէր նման յորարարութիւններ մէջ մտնել այդ կենտրոնի հետ: Աշխտ Զեխայի եկեղեցական պատմութեան մէջ մանրամասն նկարագրուած են այդ կապերը¹⁰¹, որոնց վրայ դժբախտաբար առանձին ուշադրութիւն չեն դարձրել պատմաբանները մինչև հիմա: Եւ իսկապէս ոչ թէ Անտիոքի, այլ Արքեւայի եպիսկոպոսների օգնութեամբ է, որ Տիգրանի եկեղեցին կողմաւորուում և Գ. Դարի վերջին տասնամակին դառնում է եպիսկոպոսական աթոռ և Դ. ի սկզբներին էլ նրան տրուում կաթողիկոսական իրաւունքներ¹⁰²:

Հայաստանը, ինչպէս տեսանք, 252 թ. դարաւում էր պարսկներից և հէնց այդ թուից էլ Շապուհ Ա. ը Արտաւազդանունով մէկին թաղուած էր նշանակել Հայաստանի վրայ¹⁰³: Հայաստանը ևս ընկնելով պարսկների քաղաքական ազդեցութեան ներքոյ, ուժովութեամբ մտաշլիլ էր դարձել Պարսկաստանից և արեւելեան միւս երկրներից եկող առեւտրականների ու առեւտրական քարաւանների համար, և այս հանգամանքն էլ նշանակալից դեր էր կատարել քրիստոնեայ քարոզիչների համար և նրանք դարձեալ օգտակար ռաիթիւն էին Հայաստանի ու կապը շարունակում անդամ ուղղող քրիստոնէական համայնքների հետ: Բարեխառաբար առեւտրական քարաւանների հետ Հայաստան եկած և արեւելեան միւս երկրները ճանապարհորդած եկեղեցական այս օրործիչներին վերաբերելով տեղեկութիւններ պատկերաստել են ասորական վաղ շրջանի աղբիւրներում: Այսպէս նոյն Մար Մարիի վարքից իմանում ենք, որ նա ևս վաճառականների օգնութեամբ, նրանց քարաւանների հետ միասին ճանապարհորդել էր և եկել նաև Հայաստան¹⁰⁴, բայց այդ կապերը միակողմանի չեն եղել, ոչ միայն զբոսից, այլ նաև Հայաստանից նոյն ձեւով քնացել ու արեւելեան այս երկրներում քարոզել են քրիստոնէական վար-

դպպետութիւնը ու աշխոյժ գործունէութիւն են ծաւալել և օգնել եկեղեցիներ հիմնելու գործում: Այս տեսակետից շատ հետաքրքրական է Ե. Դարի յոյն պատմիչներից Սոզոմենի այն վկայութիւնը, թէ հայերը Պարսկաստանի ժողովուրդների մէջ քրիստոնէական կրօնը տարածելու գործում կարեւոր բաժին են ունեցել: Ճիշդ է, նա այդ տեղեկութիւնները կապում է Գրիգոր Լուսաւորի ժամանակաշրջանի հետ, բայց դժուար չէ նկատել, որ պատմիչը այդ ռաիթիւն ընդհանրացրել է մի ժամանակի մէջ, սակայն քաղաքական է, որ նման աշխատանքները բազում տարիների նպատակաւոր գործունէութիւն են պատկերում և երկարատեւ ու հասեղական քայլերից յետոյ է, որ հնարուոր է լինում աղբիւնքի հասնել: Ահա թէ ինչ է գրում պատմիչը. «Մրանից յետոյ համաժամութեամբ ժողովուրդներին անցու (քրիստոնէական) վարդապետութիւնը և ծաւալուեց: Ես նախապէս ուսել էի թէ ինչպէս հայերը քրիստոնէութիւն ընդունեցին. պատմում են թէ ինչպէս այդ ժողովուրդի թագաւոր Տրդատը իր ընտանիքի հետ կապուած մի հրաշքի աղբիւնքութեան ներքոյ քրիստոնեայ դարձաւ և բոլոր իր նպատակներին հրամայեց պաշտել այդ հաւատը: Դրանից յետոյ այդ վարդապետութիւնը անցաւ հարեան ժողովուրդներին (Հայաստանից) և շատ ծաւալուեց: Այժմ ևս կը սկսեմ պատմել թէ ինչպէս պարսկիները քրիստոնէութիւն ընդունեցին, որոնք խառնուելով, չփոխելով օսարոյցների բնու հայրի հետ, ինչպէս բնական է, այնտեղ եղած օտերը այրերի հետ զրուցեցին ու նրանց առաքելութեանը մասնակից դարձան»¹⁰⁵:

Նախ ասեմք, որ խօսքը այն պարսիկների մասին է, որոնք քրիստոնէութիւն էին ընդունել: Հնարաւոր է, որ պատմիչը «պարսիկ» ասելով այստեղ հասկացել է Պարսկաստանում ապրողներին: Անշուշտ դա էական նշանակութիւն չունի, կարեւորը այն է, որ յոյն պատմիչը վկայում է հայերի Պարսկաստանում քրիստոնէութեան տարածելու գործում խա-

¹⁰¹ «Ասորական Աղբիւրներ», էջ 91, 93:

¹⁰² Նոյն տեղում:

¹⁰³ Յ. Մանանդեան, *Ներքին*, Բ., էջ 97:

¹⁰⁴ Bedjan, «Acta Mart. et Sancto», t. I, p. 89.

¹⁰⁵ Sozomene, *Histoire Ecclesiastique*, ed. Migne, «Patrologia Graec.», t. LXVIII, col. 956.

գացած անժխտելի դերի մասին: Այն փաստը, որ Գրիգոր Լուսավորչի ու Հայոց Տրդատ Գ.ի ժամանակ քրիստոնէութիւնը ընդգրկեց Հայաստանի բնակչութեան լայն խաւերին, ինչպէս տակ ենք, դա ոչ պատահականութեան և ոչ էլ հրաշքների հետ հնարաւոր է կապել: Եւ մենք խոսնք, որ նոր գաղափարախօսութիւնները և մանաւանդ կրօնական նոր հաւատալիքները նախապատաստական նպաստաւոր հող են պահանջում հիմնաւորուելու համար, և յատկապէս, անհրաժեշտ գիտակցութիւն պէտք է սերմոնուած լինի ժողովուրդի լայն խաւերի շարքերում, որպէսզի ֆրանք կարողանան նման փոփոխութիւններ հանդուրժել: Նախապէս կազմաւորուած քրիստոնէական ուժեղ մի հոմայնքի ու հկեղեցական անձնուէր բազում դործիչների առկայութեան ղէպքում հնարաւոր կը լինէր Հայաստանում Գ. Դարի առաջին տարիներին քրիստոնէական կրօնը պետականորէն ճանաչել:

Այս է պատմական ճշմարտութիւնը: Ինչքան էլ Հայր կոգեաններ ծխան մինչ Գրիգոր Լուսավորչիը Հայաստանում գործող քրիստոնէական հոմայնքների գոյութիւնը և նրանց գործունէութիւնը, և ինչքան էլ Գերապայծառ Ամատունին¹⁰⁶ ու Հայր Սէթեանը փորձեն լուսութեան ժառանգել ու անտեսել մեր Եկեղեցու պատմութեան այդ ժամանակաշրջանը, իբր թէ այն գոյութիւն չի ունեցել: և այն սկսեն իրենց տեսակէտը հաստատող դարաշրջանից՝ Գրիգոր Լուսավորչի, ինչքան էլ, որ նրանք հայ ժողովուրդի ամբողջ գարձի պատմութիւնը կապեն մի անձի ու հրաշքների հետ միայն, միևնոյն է, նրանց չի յաջողուի պատմութեան օրինաւորութիւնները խախտել և իրենց ու Հոմոֆիոթոսի սխալ հասկացումը շահերի դիրքերից մեր ժողովուրդի ու Եկեղեցու պատմութիւնը խեղաթիւրել և ներկայացնել այնպէս ինչպէս իրենք են ուզում: Եւ եթէ Հայ Եկեղեցին Հոմոֆիոթոսի գերիշխանութեան տակ տեսնելու և ի վերջոյ դրան հասնելու փորձերը վաղ այդ դարերում ինչ որ քաղաքական և հկեղեցական

նշանակութիւն ունէին, այժմ, գիտութեան հսկայական նուաճումների, տեղեւրական անվերջ յաջողութիւնների ու մարդկային բանականութեան անսահման թռիչքների այս դարում, երբ գաղափարախօսութիւնները ու կրօնական հաւատալիքներն ու սկզբունքները ուղիներ են օրոնում տարբեր ժողովուրդներին, տարբեր Եկեղեցիներին ու տարբեր կրօնների հետ հորդներին եղբայրութեան, սիրոյ, համամարդկային, համաքրիստոնէական ու ասոսուածային հզօր պաշտպանների ներքոյ միաւորելու, ահա բանականութեան այդ հզօր գիտակցութեան առաջ, անիմաստ են դառնում նման ձգտումներն ու շահագիտական նպատակներով կատարուած մտային, աւելի ճիշդ, լեզուային մարզանքները: Յամենայն դէպս, բոլոր դարերում եղել են նրանց նման մարդիկ, որոնք կարծել են, օր քաղաքական իրենց ուժը կորցրած հայ ժողովուրդին ու Եկեղեցուն հնարաւոր է տարբեր միջոցներով՝ երբեմն քրիստոնէական սիրոյ ու եղբայրութեան անունն առել, երբեմն քաղաքական օգնութեան քողի ներքոյ, երբեմն խոստումների ու խաբէութեան շնորհիւ, իրենց հովանու տակ առնել ու թելադրել իրենց կամքը: Բայց բոլոր այդ փորձերը հանդիպել են մեր ժողովուրդի հոգում կուսակուած անիմաստի, կարելի է տեսլ, Անըացատրելի մի ուժի, որը դարեր շարունակ լիցքաւորուել է Հայ Եկեղեցու վատ կանթեղներից, և որը նրան ոչ միայն առաջնորդել է ղէպի յոյսը տանող ճանապարհները, այլև անբովանդիւրեղումով կապել է իր ողջային աւանդութիւններին, հաւատալիքներին, լեզուին ու հոգին՝ հայրենիքին: Առաքելներ ժամանակաշրջանից սկսեալ և յետոյ, միշտ Հայ Եկեղեցին քրիստոնէական վարդապետութեան բարոյական ու համամարդկային վեհ սկզբունքներն ու գաղափարները միահիւսել է իր ժողովուրդի հոգեկան միասնութեան, ազգային գիտակցութեան և իր գոյութիւնը իմաստաւորող ու ղէպի յաւերժութիւնը տանող լոյսի ճանապարհների հետ:

(Վերջ)

ՀԱՅԿ ՄԵԼԻՔՆԵԱՆ

¹⁰⁶ G. Amadouni, «L'Eglise», p. 13.